
Elisabeth Sifton – Fritz Stern

Dietrich Bonhoeffer és Hans von Dohnányi tragédiája

1933 januárjában a politikai patthelyzettel szembenező német konzervatívok megnyitották a hatalomhoz vezető utat Adolf Hitler, a legnagyobb német párt vezetője számára. Mivel Hitler kabinetjében a konzervatív miniszterek voltak túlnyomó többségben, úgy gondolták, hogy a Führer ezáltal majd a „foglyuk” lesz. Ez volt az első azoknak a végzetes illúzióknak a sorában, amelyek egyengették Hitler totális hatalomhoz vezető útját. Hamarosan világossá vált, hogy a nemzetiszocialista rezsim megsemmisít mindenfajta politikai ellenzékét és teljes ellenőrzés alá vonja az addig politikailag és kulturálisan is sokszínű, bár polarizált német társadalmat. Intézkedéseiket a törvényesség megtévesztő köntösébe öltöztetve, a nemzetiszocialisták a maguk oldalára állították Németország nélkülözhetetlen közszolgáinak többségét – beleértve tanárokat, egyetemi professzorokat és bírakat is –, miközben a terror és a politikai gyilkosságok eszközére támaszkodva megfélemlítettek és elhallgattattak bárkit, aki ellenállt. A szüntelenül működő propagandagépezetnek köszönhetően, amely ügyesen kihasználta a nemzetiszocialisták hazai és külpolitikai sikereit, a rezsim hamarosan rendkívül népszerű lett.

Ritka dolog volt, hogy valaki szembeszálljon egy ilyen rendszerrel, az pedig még ennél is ritkább, hogy ezt a törvény és a hit szentségének védelme érdekében tegye. Írásunkban két olyan kivételes férfival foglalkozunk, akik a Harmadik Birodalom születésének kezdetétől fogva szembeszegültek a nemzetiszocialisták túlkapásaival; Hans von Dohnányit, az alig ismert ügyvédet és sógorát, a neves lelkészt, Dietrich Bonhoeffert fogjuk bemutatni.

Dohnányi feljegyezte a nemzetiszocialisták

bűneit, segítette az áldozatokat és minden tőle telhetőt megtett, hogy szabotálja a nemzetiszocialista politikát, végül segédkezett a Hitler elleni merényletben. Hans sógora, Dietrich Bonhoeffer lelkeszként harcolt azok ellen a nemzetiszocialista erőfeszítések ellen, amelyek célja a német protestáns egyházak irányításának átvétele volt. Mindkettejük számára rendkívül fontos kérdés volt az, hogy a rezsim hogyan bánik a zsidókkal. Míg a holokauszttal foglalkozó szakirodalom bőséges, addig a német ellenállásról alig akad szakmunka, ám a két férfi élete és halála a két terület közötti fontos összefüggésekre mutat rá.

Dohnányi és Bonhoeffer közeli barátok lettek, különösen azt követően, hogy Hans bevonta sógorát a rezsim elleni aktív ellenállásba. Családjuk is méltó az elismerésre, hiszen annak elvi alapokon álló támogatása erőfeszítéseikhez nélkülözhetetlen volt. Ám végül Dohnányit is és Bonhoeffert is legyőzték: 1943 áprilisában letartóztatták őket, majd – Hitler kifejezett utasítására – alig néhány héttel a Führer öngyilkossága és a német kapituláció előtt, mindkettejüket kivégezték.¹

Az 1906-ban született Dietrich Bonhoeffer dr. Karl Bonhoeffer és felesége, Paula legkisebb fia volt. A nyolcgyerekes család 1912-ben költözött

¹ Ez a kijelentés publikált források tucatjain és néhány interjún alapul. Ezek közül három könyv érdemel különös figyelmet: Dietrich Bonhoeffer'és *Letters and Papers from Prison* (első angol nyelvű fordítása megjelent 1953-ban; áttekintve és kibővítve 1972-ben; új és tovább bővített kiadása Christian Gremmels, John de Gruchy és Victoria Barnett szerkesztésében Dietrich Bonhoeffer'és *Collected Works*, Vol. 8 (Fortress, 2010) címmel). Eberhardt Bethge: *Dietrich Bonhoeffer: A Biography* (első angol nyelvű kiadása 1967; második, átdolgozott kiadása megjelent Victoria Barnett szerkesztésében a hetedik német nyelvű kiadás alapján (Fortress, 2000)). Marikje Smid: *Hans von Dohnanyi, Christine Bonhoeffer: Eine Ehe im Widerstand gegen Hitler* (München, Gütersloher, 2002), amely angol fordításban még nem jelent meg.

Breslauból Berlinbe, miután az apát kinevezték a berlini Charité Kórház pszichiátriai osztályának főorvosává. A szülők a szabadság és fegyelem figyelemre méltó keverékének szellemében nevelték fel a gyerekeket, a család tagjai pedig azután is közel maradtak egymáshoz, hogy a következő nemzedék tagjai kamaszkorba léptek, majd felnőttek lettek. Dietrich 14 évesen döntötte el, hogy lelkipásztor lesz, és később ennek szellemében folytatta egyetemi tanulmányait is. 1927-ben megszerezte a teológiai doktorátust, majd külföldre utazott, ahol először egy barcelonai német templomban szolgált vikáriusként, majd a New York-i Union Teológiai Szeminárium hallgatója lett. Pappá szentelték, ám egyházi munkája ellentétes volt a nemzetiszocialisták azon törekvésével, hogy a német evangélikus egyház alkotórészeit egyetlen birodalmi egyházban egyesítsék, amelyet megtisztítanak annak – ahogy a nemzetiszocialisták nevezték – „zsidó elemeitől”.

Ennek az egyházi harcnak (*Kirchenkampf*) a kezdetén Bonhoeffer írt egy máig vitatott tanulmányt „Az egyház és a zsidókérdés” címmel.² Jó lutheránusként elismerte, hogy az egyház feladata nem az, hogy „akár dicsérje, akár kritizálja az állam törvényeit”, de felteheti és fel is kell tennie a kérdést, hogy az állam intézkedéseinek (például a zsidókkal szemben intézkedéseknek) a „jogszerűsége igazolható-e”. Továbbá, az egyház „feltétel nélküli kötelezettséggel tartozik bármely társadalmi berendezkedés áldozatai iránt, még akkor is, ha azok nem a keresztény közösség tagjai”; „a megkeresztelt zsidó is egyházunk azonos jogú tagja”. Az egyháznak továbbá „nem csupán be kell kötöznie azoknak a sebeit, akik az állam szekerének kereke alá estek”, hanem „néha meg kell állítania magát a kereket is”. Az egyházon belül akkor senki más nem képviselt ilyen potenciálisan felforgató eszméket. Csakhogy a Bonhoeffer család minden tagja már a kezdetektől fogva bizalmatlan volt a nemzetiszocialista mozgalom iránt.

2 Ezt a rendkívüli írást sokszor minősítették antiszemitának, mivel elfogadja Luther jól ismert nézetét, miszerint a zsidók szenvedése a keresztre feszítés miatti büntetés (ehhez a doktrínához a római katolikusok is ragaszkodtak).

Látván, hogy a nemzetiszocialistáknak feltett szándéka, hogy rákényszerítsék dogmájukat – miszerint a faj és nem a vallás határozza meg az ember állampolgári identitását – az egyházakra, Bonhoeffer csatlakozott azokhoz a lelkipásztorokhoz, akik vitába szálltak az ezen nézeteiket képviselő konzervatív-reakciós egyházi vezetőkkel. A másként gondolkodók tömörülése később a német Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche) néven vált ismertté, amelyhez több mint kétezer lelkipásztor csatlakozott, Bonhoeffer pedig felhívta a külföldi ökumenikus szervezetek figyelmét a nemzetiszocialisták által jelentett veszélyekre. 1935-ben készségesen elfogadott a távoli Pomerániában egy tanári állást egy félig illegális „papi szemináriumban”. Három évet töltött ott, de közben gyakran hazatért Berlinbe is, hogy meglátogassa szüleit – és hogy beszélhessen sógorával, Hansszal, aki más frontokon harcolt a nemzetiszocialisták ellen.

Az 1902-ben született Hans von Dohnányi, a magyar zeneszerző Dohnányi Ernő fia, szintén Berlinben nőtt fel és már gyerekkora óta ismerte a Bonhoeffer családot. Hans 1925-ben jogi doktorátust szerzett és feleségül vette Dietrich nővérét, Christinét. Hamarosan fontos posztokra nevezték ki kormányzati és tudományos intézményekben, ahol kivételes intellektusa és tisztességessége révén vált ismertté. A Weimari Köztársaság feltétel nélküli, hazafias támogatásával együtt, demokratikus meggyőződésének megfelelően, igen szókimondó volt.

1929-ben Dohnányi a Birodalmi Igazságügy-minisztérium munkatársa lett a zsidó származású és szigorú konzervatív államügyész, Kurt Joel segédjeként. 1933 júniusában Franz Gürtner igazságügy-miniszter asszisztense lett. A konzervatív, a nemzetiszocialistákkal nem szimpatizáló Gürtnert Hitler csak azért nem mozdította el hivatalából, mert azt a látszatot akarta kelteni, hogy a „törvény” a nemzetiszocialistáktól független maradt. Gürtner fő asszisztenseként Hans tudomással bírt a nemzetiszocialisták büntetteiről, 1934-re pedig már időrendi sorrendbe szedett nyilvántartást vezetett róluk, és gyűjtötte a bizonyítékként szolgáló iratokat

is. A listát és a dokumentumokat a Berlin melletti Zossen laktanya egyik pánccs szekrényében tartotta, melynek sérthetetlenségéről biztosították. A dokumentumokat arra szánta, hogy a rendszer bukása után megkönnyítsék a nemzeti-szocialista bűnösök elítélését.

Hans tudta, hogy 1937 novemberében Hitler a hadsereg főparancsnokságának bemutatta titkos terveit egy új, németek által irányított európai rend megeremtéséről. Miután különféle aljas módszerekkel megszabadult azoktól a magas beosztású katonatisztektől, akiket „megbizhatatlannak” tartott és az *Anschluss* után Ausztria is a Birodalom részévé vált, következő célpontja Csehszlovákia lett; az egyetlen megmaradt közép-európai demokrácia, és egyben egy katonailag is erősnek mondható ország. Dohnányi közeli ismeretségbe került olyan Wehrmacht tisztekkel, akiket megrémített a Csehszlovákia elleni háború lehetséges következményeinek gondolata. Hogy a felelőtlen kalandot megakadályozzák, ezek a tisztek készek voltak akár arra is, hogy Hitlert elmozdítsák a hatalomból.

Ludwig Beck vezérkari főnök volt e próbálkozás vezetője, egy rendkívül intelligens és tisztességes hazafi. Hans közel került Hans Oster ezredeshez is, aki a Wilhelm Canaris admirális által irányított katonai hírszerzés (Abwehr) kötelékében dolgozott. Ezek az összeesküvők biztosítékot szerettek volna Nagy-Britanniától arra nézve, hogy egy Hitler leváltása utáni Németországgal lovagiasan bánnak majd. Ám a Hitler megbékítésén dolgozó angol-francia politika magasabb sebességfokozatba kapcsol, és 1938 szeptemberében Münchenben a nyugati hatalmak gyakorlatilag arra kényszerítették a cseheket, hogy eleget tegyenek a német követeléseknek. Ez a diadal felbátorította Hitlert, és a nemzetiszocialista rezsim egyre erőszakosabb lett. Vajon kiadták volna az utasítást a kristályéjszakára (*Kristallnacht*) 1938 novemberében, ha tartottak volna a nyugati hatalmaktól? Hans és Dietrich is megrendült azon az őszi éjszakán, amikor a zsinagógákat felgyújtották, az egyházak hallgattak és 30 000 zsidót tereltek koncentrációs táborokba.

Ekkor már a Gestapo, bár külön-külön, mind-

két férfit megfigyelés alatt tartotta. Gürtner ki-nevezte Dohnányit a német legfelsőbb bírósághoz, azt gondolván, hogy ez a pozíció biztonságosabb a számára, mint az igazságügy-minisztériumban végzett munka. Amikor a Hitvalló Egyház is erőteljes támadások célpontjává vált – 1937-ben több mint 800 lelképásztorát tartóztatták le és vetettek börtönbe – Dietrich prédikációi és nemzetközi kapcsolatai felkeltették a nemzetiszocialisták gyanúját. 1938 januárjában megtiltották, hogy Berlinben nyilvános összejöveteleken vegyen részt, de folytatta hallgatóinak tanítását és szellemi irányítását Pomerániában.

Amikor 1939 márciusában a Wehrmacht bevonult Prágába és Csehszlovákia gyakorlatilag megszűnt létezni, még a megbékítési politika hívei is felocsúdtak. Az ellenállás erősödött a nyugati országokban, és új erőre kapott Németországon belül is. Hitler következő célpontja Lengyelország volt, és mindenki tudta, hogy az ország megtámadása egész Európára kiterjedő háborúhoz vezet.

A megviselt és elkeseredett Dietrich arra gondolt, hogy – ahogy 1934-ben és 1935-ben is tette – ismét külföldre utazik; remélve, hogy talán valamilyen munka Amerikában ideiglenesen kiválthatná a számára félelmetes és erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan lehetőségnek számító katonai szolgálatot. Mentora, Reinhold Niebuhr állást szerzett neki New Yorkban, ahová 1939 júniusának végén érkezett meg. Ám rögtön lelki válságba került: hogyan is élhetne egy idegen országban békében, amikor saját hazája a háború és pusztulás szélén áll? Elhatározta, hogy visszatér Európába. Döntéséről így írt Niebuhrnak:

Németország keresztény polgáraival együtt kell átélnem nemzetünk történelmének e nehéz időszakát... A németországi keresztények hamarosan szembenéznek azzal a szörnyű alternatívával, hogy vagy saját nemzetük vereségét kívánják a kereszténység túlélése érdekében vagy Németország győzelmében bíznak, tudván, hogy ezzel a civilizáciánk megsemmisül.

Én tudom, hogy a kettő közül melyik lehetőséget kell választanom.³

Kevés német volt, aki akárcsak megértette volna ezeket az alternatívákat, és még kevesebben voltak azok, akik meg merték volna kockáztatni, hogy Dietrichhez hasonlóan döntsének.

1939 augusztusában, a Lengyelország sorát megpecsételő Molotov–Ribbentrop paktum aláírása után, Canaris felkérte Dohnányit, hogy legyen Oster helyettese az Abwehrben. Az új beosztás révén Hans mentesült a besorozás alól. Hírszerzői munkája mellett idejének legnagyobb részében Osternek segített egy Hitler hatalmának megdöntésére – azaz ténylegesen a Führer megölésére – irányuló puccs megszervezésében. Hans feladatainak részét képezte az is, hogy olyan korábbi szocialista vezetőket vonjon be a tervbe, akik képesek tisztséget vállalni egy Hitler utáni politikai rendszerben.

Canaris segítségével Hans elérte, hogy Dietrich – akinek kiterjedt ökumenikus kapcsolatai hasznosak lehetnek Németország számára – az Abwehr összekötő tisztje legyen. Így Dietrich is „jelenlegi feladatában nélkülözhetlenné” vált, és ezzel mentesült a besorozás alól. Miközben folytatta lelkipásztori és teológiai munkáját, Dietrich, ellenzéki beállítottságának megfelelően, csatlakozott Hans összeesküvőinek csoportjához. Közben mindketten Hans feleségére, azaz Dietrich nővérére, Christinére támaszkodtak, aki a bátorság és méltóság mintaképe volt. A két férfi barátsága egyre mélyebbé vált, ahogy a közös veszéllyel szembe kellett nézniük. A veszélyek pedig világosak voltak egy olyan országban, amelyet elárasztottak a besúgók, és ahol minden megfigyelés alatt állt. A hazaárulás vagy felforgatás legcsekélyebb jele is azonnali büntetést: börtönt, a családjaik megfélemlítését, kínzást, vagy halálbüntetést vont maga után.

3 A Bonhoefferrel kapcsolatos munkák legtöbbje úgy idézi ezt a levelet, mint Bonhoeffer saját szavait; valójában a szöveg Niebuhr erőfeszítésének eredményeként maradt fenn, aki hat évvel később rekonstruálta Bonhoeffer eredeti, 1939-es levelét, amely elveszett. Lásd: „The Death of a Martyr,” *Christianity and Crisis*, 1945. június 25.

Németországnak a Szovjetunió elleni, 1941. júniusi inváziója volt a kezdete annak a szervezett barbarizmusnak, amelyhez foghatót Európa addig még soha nem látott. Hans tudta, hogy a zsidó férfiak, nők és gyerekek szisztematikus legyilkolásáról szóló jelentések igazak, tudta, hogy a Wehrmacht igyekszik elrejtetni az atrocitásokat a nyilvánosság elől, miközben lengyelek és oroszok millióit ölik meg vagy éheztetik halálra.

A Beck köréhez tartozó összeesküvők fokozták erőfeszítéseiket. Hans állt terveik középpontjában, míg Dietrich eközben semleges országokba utazott, hogy ott olyan, velük rokonszenvező egyháziakkal találkozzon, akik üzeneteket juttatnak el a brit kormányhoz. Mindannyian felismerték, hogy a Németország nevében elkövetett bűnök kitörölhetetlenül megbélyegzik az országot – eközben németek milliói sebesülnek vagy halnak meg a háborúban, családjaik pedig az egyre erősebbé váló bombázásoktól szenvednek otthon.

Amikor megkezdődött a német zsidók keletre deportálása, ahol a szinte biztos halál várt rájuk, Dohnányi egy rendkívüli vállalkozásba kezdett, hogy hivatali lehetőségeit latba vetve legalább néhányukat megmentse, köztük olyanokat is, akiknek korábban már védelmet ígért. A bonyolult, vakmerő terv – amely később Unternehmen 7 néven vált ismertté – célja az volt, hogy hét olyan embert (ez a szám később 14-re nőtt), akiknek neve szerepelt a deportálandók listáján, az Abwehr ügynökeiként és a Gestapo beleegyezésével Svájcba küldjenek. 1942 szeptemberére 14 zsidó talált biztos menedékre, és Hans erőfeszítéseinek köszönhetően további pénzügyi segítséget is kaptak, hogy fenntarthatassák magukat.

Mind Hans, mind Dietrich segítette a zsidó és „nem-árja”⁴ áldozatokat, ám 1941-ben a nemzetiszocialista politika megváltozott és a kitelepítés, a deportálás helyett a fizikai megsemmisítés került előtérbe, és csak a nemzetiszocialista uralom vége menthette meg az embereket. Az

4 A nemzetiszocialista terminológiában nem-árja volt a zsidó származású megkeresztelkedett személy.

1942. januári wannsee-i konferencia összhangba hozta a rezsim terveit a „végső megoldással”, az Endlösunggal.

1943 márciusának elején Dohnányi és Canaris Szmolenszkbe repült. Hans egy brit gyártmányú pokolgépet vitt magával, amit összeesküvő társának, Henning von Tresckow ezredesnek kellett felcsempésznie annak a repülőgépnak a fedélzetére, amely Hitlert Oroszországból visszazárlítja kelet-poroszországi főhadiszállására. Tresckow el is rejtette a két üveg ajándék Cointreau likőrnek álcázott pokolgépet a gépen, ami a Führerrel a fedélzetén felszállt, ám az időzítőszerkezet csüörtököt mondott, és Hitler sértetlenül érkezett vissza főhadiszállására. Március 21-én újabb merényletkísérlét maradt sikertelen, minthogy a Führer tervezett napirendjét az utolsó pillanatban megváltoztatták. (Amíg Hans életben volt, addig sem az SS, sem a Gestapo nem szerzett tudomást ezekről a sikertelen merényletkísérletekről.)

Tíz nappal később került sor a Bonhoeffer-család utolsó családi összejövetelére Berlinben Bonhoeffer doktor hetvenötödik születésnapja alkalmából. Barátok és kollégák emelték poharukat az idős pszichiáter egészségére, köztük Ferdinand Sauerbruch, a leghíresebb német sebész és kolléga a Charité Kórházból, illetve Paula unokatestvére, Paul von Hase tábornok, aki ekkor már Berlin katonai parancsnoka volt. Hivatalos értesítés érkezett Hitlertől is, aki a „Művészetért és a Tudományért” Goethe-éremmel tüntette ki Bonhoeffer doktort – az üzenet megdöbbenhetne volna a családot, de ők tudták, hogy a nemzetiszocialisták a dicséreteket és a szégyenbélyeget egyforma könnyedséggel osztogatják.

A nemzetiszocialista vezérek bizalmatlansága közben egyre nőtt a németekkel szemben is. Több német ellenállási mozgalmat derítettek fel és zúztak szét – például a Fehér Rózsa (Weiße Rose) nevű müncheni diákcsoport bátor akcióit 1942–1943-ban –, és azt is tudták, hogy a megtizedelt német csapatok kapitulációja Sztálingrádban 1943 februárjában megrendítette a harci szellemet. Ekkor határozták el, hogy lecsapnak az Abwehren belüli „árulókra”. Április

3-án Wilhelm Keitel tábornagy és Heinrich Himmler SS-vezér Manfred Roeder katonai ügyész (Göring egyik kedvence) kezelésébe adta Dohnányi és Bonhoeffer ügyét. Roeder április 5-én az irodájában letartóztatta Hansot, míg mások Christinét és Dietrichet vették őrizetbe, mindannyiukat áruulás és „valuta-visszaélések” vádjával. A letartóztatottakat különböző berlini börtönökbe szállították: Dohnányit a Lehrterstrassén levő tiszti börtönbe, Dietrichet a tegeli katonai kihallgató börtönbe, Christinét pedig a charlottenburgi női börtönbe vitték.

Április 23-án, nagypénteken, Hans levelet írt Dietrichnek – nem tudva persze, hogy vajon célba ér-e a levél. Hans üzenete önvizsgálatot és megbánást tükröz:

Nem is hinnéd, mennyire elszomorít engem, hogy én vagyok a felelős azért, hogy neked, Christelnek, a gyerekeknek és a szüleidnek el kell tűrniük azt a fájdalmat, hogy szeretett feleségemet és téged megfosztottak a szabadságtól [...] Ha tudnám, hogy egyikőtök sem gondol rám szemrehányóan, nagy tehetől könnyebbülne meg a lelkem.

Dietrich gyorsan megnyugtatta sógorát:

Egy szemernyi szemrehányás vagy keسرűség sincs bennem amiatt, ami veled és velem történt. Az ilyen dolgok Istentől és csak Tőle származnak. És tudom, hogy te és Christel egyetértetek velem, hogy az Ő színe előtt csak alázat, kitarás, türelem és hála létezik.

Április 25-én, húsvét vasárnapján a még mindig börtönben levő Christine (akit egy héttel később engedtek szabadon) levelet írt fiainak, Klausnak és Christophnak, amit a következő sorokkal zárt:

...Még egy dolgot szeretnék elmondani nektek. Ne legyen szívetekben gyűlölet azok iránt, akik ezt tették velünk. Ne töltsétek meg ifjú lelketeket keserűséggel; ez megbosszulja magát és elveszi tőletek a

világ legszebb dolgát, a bizalmat... Hiszen az ember lényének csak egy nagyon kicsiny része az, amit börtönbe lehet vetni... Ölelem mindkettőtöket.

Dietrichet kezdetben magánzárkában helyezték el, ám Dohnányihoz hasonlóan neki is sikerült kapcsolatban maradnia a családdal és a barátokkal – cenzúrázott levelek, kódolt üzenetek és a személyes látogatások segítségével. A Bonhoeffer-család tagjai időről időre élelmet, tiszta ruhákat, könyveket, sőt még virágot is vittek nekik. Az első hónapokban, hosszas kihallgatásokon – amelyek során fizikai kínzásokat ugyan nem alkalmaztak, de azok így is durva és megfélemlítő hangneműek voltak – Roeder arra összpontosított, hogy hogyan és miért lett Dietrich felmentve a katonai behívás alól, mi volt az oka számos külföldi útjának, és a Pomeránia és Berlin közötti ingázásainak – mindezeket bűncselekménynek tekintették. Dietrich tagadta, hogy tudomása lett volna azokról a dolgokról, amelyeket Roeder igyekezett rábizonyítani, Roeder pedig szerencsére kevés figyelmet szentelt Dietrich a *Kirchenkampf* során végzett bátor nemzetiszocialista-ellenes tevékenységének. Bár Dietrich szigorú napirendet tartott hogy megőrizze energiáját a rémálomszerű kihallgatásokra, mélyen elkésértették a lelketlen, trágár örök, a kosz, a tikkasztó hőség és a rideg hatékonyság, amellyel a börtön elkülönítette a rabokat; ahogy azt egyik jegyzetében írja, elzártsága „az emberektől, a munkától, a múlttól, a jövőtől, a becsülettől, Istentől... elhalványuló emlékek... múltó idő – *gyilkos* idő... cigarettázás és az idő üressége.” De az, hogy nevének tisztára mosására összpontosított a soron következő tárgyaláson és igyekezett elviselhetőbbé tenni a börtönélet mindennapjait – fogolytársainak felvidítésével és az örökkel (sokan közülük egészen emberségesnek bizonyultak) folytatott beszélgetések révén – helyreállította belső egyensúlyát, ami egyfajta békét biztosított a számára, mint ahogy a Zsoltárok napi olvasása is.

Hans számára a börtönben töltött idő az elmondhatatlan szenvedés időszaka volt. Most saját bőrén tapasztalhatta meg mindazt, amit a

rendszerben az elmúlt tíz évben gyűlölt – a nemzetiszocialisták fékevesztett bűnös és szadista hajlamát arra, hogy lelkileg is megsemmisítsék az embert, mielőtt megölik. Amint Christinét szabadon engedték, az asszony megadhatta az oly szükséges lelki és erkölcsi támaszt férjének és testvérének, ám Hans a börtönben a felesége nélkül, egyedül volt, veszélyben és betegen. Mégis, bár Roeder brutális kihallgatásai az Unternehmen 7-tel kapcsolatban szüntelenül zajlottak, Hans kifogott vallatóján és a lényeges információk helyett a valuta-átutalásokkal kapcsolatos kusza technikai részletek útvesztőjébe vezette – mindeközben folyamatosan el kellett túrnia a gyalázkodások áradatát, az emlékeztetést arra, hogy egyik nagyapja zsidó volt, és a fenyegetéseket, hogy feleségét újra börtönbe vetik.

1943 nyarának közepére Keitel elismerte, hogy a hazaárulás vádját mindkét férfi esetében el kell ejteni. Dietrichnek és Hansnak végül bemutatatták a vádiratokat, melyekben a valutával való visszaélés vádja mellett egy új, a nemzetiszocialisták által kreált és akár halállal is büntethető főbűn, a *Wehrkraftersetzung* (a katonai szervezet gyengítése – egyfajta hazaárulás) is szerepelt.

Mindketten rendíthetetlenek maradtak és soha egyetlen nevet sem árultak el. Ám ott volt még állandó kiszolgáltatottságuk a fogvatartóik irányában, helyzetük bizonytalansága, és a mindig jelen levő félelem: vajon megtörnek-e a kínzások alatt? Maradt néhány feljegyzésük ezekről a belső megpróbáltatásokról: Dietrich híres levelei a Tegel börtönből szívbe markolóan illusztrálják a szabadságától megfosztott ember spirituális vívódását; és itt vannak azok a titkos, kódolt üzenetek is, amelyeket hihetetlen leleményességgel írt a két férfi. Hansot visszérgyulladás gyötörte, ám annak ellenére, hogy egy fullasztó levegőjű cellába volt bezárva, amiből alig-alig lehetett kilátni a külvilágra, találékonyasága révén akadt valamicske öröme is: a börtönben tanult meg rajzolni és festeni, itt rajzolta meg Roeder örült, eltorzult arcát, Christine megkapó szépségű portréit és egy csokor virágot a felesége születésnapjára. Gyakran

fordult a Bibliához, és eddig talán ki sem fejezett hite is erősítette őt.

1943 novemberében a szövetséges légitámadások elérték a Lehrterstrassét is. Egy gyújtóbomba eltalálta Hans celláját, és a férfi agyi embóliát szenvedett. Fogvatartóinak nem volt más választása, mint átszállítani őt a Charité Kórházba, ahol Ferdinand Sauerbruch gondjaira bízta, aki újra és újra meggyőztette Roeder kísérleteit, hogy visszazárássa a börtönbe. 1944. január 21-én azonban, Sauerbruch távollétében, egy katonaoorvos és két SS-legény jelent meg Hans betegágyánál, ismét őrizetbe vették, és egy katonai kórházba szállították. Roedertől ekkor elvették a Dohnányi-Bonhoeffer ügyet, ám a kihallgatások folytatódtak – immár a Roedernél csak egy kicsivel durvább Walther Huppenkothen (Rajna-vidéki jogász és SS-tiszt), illetve F. X. Sonderegger (a Gestapo ügynöke) által vezetve.

Dietrich arra használta fel cellájának magányát, hogy mélyebben is tanulmányozzon általa nagyra becsült szövegeket; a szüleinek írt levelekben sokszor kéri, hogy hozzanak neki könyveket. 1944 áprilisában feljegyezte, hogy mennyire más most számára a börtön egy évnyi raboskodás után; azon dolgozott, hogy megragadja ennek értelmét és arra használja, hogy erőt és reményt merítsen belőle. Egyre többször írt Eberhard Bethgének, korábbi tanítványának és barátjának, akivel meg tudta osztani teológiai elmélkedéseit:

Egyre gyötör a kérdés, hogy mi is valójában a kereszténység, illetve kicsoda is Krisztus a mi számunkra ma?

Ez az alapvető kérdés volt Dietrich töprengéseinek középpontjában. Miután tanúja volt a német egyházaknak a nemzetiszocialista követelésekkel szemben kapitulációjának, feltehető, hogy a keresztény vallásról az intézményesített társadalmi jelenlététől elvonatkoztatva akart gondolkodni, hogy felfedezze azt, amit úgy hívott: „vallás nélküli kereszténység”.

Az 1943-as évvel ellentétben, amikor Hans

és Dietrich egy hamarosan megtartandó tárgyalás gyors ítéletében reménykedett, 1944-re a túlélési stratégiában a kiváráse lett a főszerep: tudtak arról, hogy folyamatban van a rezsim megbuktatását célzó terv végrehajtása, és tudtak a szövetségesek újabb és újabb sikereiről is, így hát ki akartak tartani Hitler vereségéig – és a felszabadulásukig. Ahogy Hans egészsége javult, a férfi úgy gondolta, hogy csak egy újabb betegség mentheti meg őt a Gestapótól. Májusban arra kérte a feleségét, hogy valamilyen módon fertőzze meg diftériával. A rendíthetetlen Christine eleget tett férje kérésének és megfertőzött némi ételt, amit egyik engedélyezett látogatása alkalmával vitt be a férjének. A szörnyű terv sikerült: Hansot átszállították egy fertőző betegeknek fenntartott katonai kórházba Potsdam közelébe; és bár Huppenkothen ott is folytatta a kihallgatását, nem ment vele semmire.

Július közepén (a szövetségesek normandiai partraszállása után) a hatóságoknak be kellett látniuk, hogy nincs elegendő bizonyítékuk ahhoz, hogy a két férfi közül bármelyiket is bíróság elé állítsák. Ám minden jövőhetetlenül megváltozott, amikor 1944. július 20-án Hitler túlélte az utolsó és a célt majdnem elérő merényletkísérletet.

Bonhoeffer és Dohnányi akkor rögtön nem tudhatott a kudarcból utóhatásairól – Beck és Olbricht tábornokok, Claus von Stauffenberg, Werner von Haeften és mások meggyilkolásáról a berlini katonai főparancsnokságon, még ugyanaznap éjjel. Ostert másnap tartóztatták le, Canarist július 23-án vették őrizetbe. Ernst Kaltenbrunnert, Himmler helyettesét gyorsan kinevezték egy bizottság élére, amelynek feladata az volt, hogy a legeslegutolsó gyanúsítottat is kézre kerítse. A letartóztatásokat és a kegyetlen kihallgatásokat megalázó látszattárgyalások követték, melyek közül sokat Roland Freisler büntetőbíró előtt tartottak a nemzetiszocialista Népbíróságon (Volkgerichtshof). Freisler üvöltözött a vádlottakkal és válogatott sértéseket vágott a fejükhöz. Mégis voltak olyan pillanatok, amikor a vádlottak nagyfokú bátorságról tettek tanúbizonyságot, például amikor Hans-Bernd von Haeften csendesen azzal

válaszolt Freisler indokait firtató kérdéseire, hogy „Hitler a Gonosz eszköze volt”. Mintegy hatezer embert vettek őrizetbe, fogtak perbe és legtöbbjüket kivégezték, beleértve von Hase tábornokot is.

Augusztus 22-én Sonderegger elrendelte Hans átszállítását a sachsenhauseni koncentrációs tábor gyengélkedőjébe, ahol a férfi elkapta a skarlátot is, ami a lassú lefolyású diftériával együtt megbénította a lábait. Ezt is hősiiesen viselte, sőt, azt is megtanulta, hogyan kell színlelni a betegséget, miután már javult az állapota. E későnyári hetekben Dietrich és Hans abban reménykedhetett, hogy legalább az a veszély nem fenyegeti őket, hogy a július 20-ai puccskísérlettel összefüggésbe hozzák őket. Kihallgatóiknak nem lehetett erre bizonyítékuk.

Ám szeptember 22-én a Gestapo megtalált néhányat azok közül a Zossen-dokumentumok közül, melyeket korábban Hans gyűjtött össze. Kihallgatói előtt ekkor világossá vált, hogy 1938-tól kezdődően Hansnak szinte minden, a rezsim megdöntésére irányuló kísérletben szerepe volt. Október 5-én Huppenkothen beviharzott Hans betegszobájába és „Itt van, amit már két éve keresünk!” felkiáltással az ágyára dobott néhány dokumentummásolatot. A Gestapo ügynökei arra a következtetésre jutottak, hogy Dohnányi volt a Hitler-elleni összeesküvés „szellemi vezetője”.

Hitlernek bemutatott néhányat a Zossen-papírok közül, ő pedig bosszúért kiáltott. Valószínűleg sosem bízott ezekben a felső osztálybeli, kiváló képességű emberekben, ezekben a nagynevű, kifinomult modorú arisztokratákban. Most pedig, a haragtól elvakultan megszegyenítve és holtan akarta látni őket.

Október 8-án Dietrich Bonhoeffer a Tegelből átszállították a berlini Prinz-Albrecht-Straßen levő Gestapo főhadiszállás pincéjébe, ahol 1933-ban szocialisták és kommunisták ezreit vették őrizetbe és kínozták meg. Oster, Canaris és mások, akiket július 20. után tartóztattak le, már hónapok óta ezen a pokoli helyen szenvedtek. Hamarosan Dietrich testvérét, Klaust és

egy másik sógorát Rüdiger Schleichert (mindkettőjük jogász és ellenálló volt), valamint Bethgét is letartóztatták, és a Lehrterstrasse börtönbe vitték, ahol annak idején Klaust is vallatták.

1945. február 1-jén vette kezdetét a hosszú tavaszi rémálom. A még mindig részlegesen lebénult Dohnányit hordágyon szállították Sachsenhausnból a Gestapo pincéjébe. Kihaszánálva egy légitámadást követő káoszt, Dietrichnek csodával határos módon sikerült eljutnia barátja cellájához egy rövid beszélgetés erejéig. Hans, egyik Christinének írt levelében, amit hetekkel később csempészték ki, így ír: „[A börtönparancsnok] a túlélésre játszik, az egyetlen megoldás: időt nyerni.”

Sziklaszilárd maradt a kihallgatások során. Arra a kérdésre, hogy mi volt az oka annak, hogy szembeszegült a nemzetiszocializmussal, azt válaszolta: „az önkényesség a jogi ügyekben és a nemzetiszocialista eljárások a zsidó- és egyházi kérdésekben.” Az őreit arra utasították, hogy hagyják magára, így a mozgásképtelen férfinak hetekig kellett szennyes ágyában feküdnie. Ám semmi sem tudta megtörni.

Február 2-án Freisler halála ítélté Klaus Bonhoeffert és Rüdiger Schleichert. Február 3-án Berlin elszenvetted az addigi legsúlyosabb nappali bombázást; a Népbíróság lánokban állt, és a Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) épülete is közvetlen találatot kapott. Rüdiger Schleicher testvérét, Rolfot (aki maga is orvos volt), a Népbíróság felé menet arra kérték, hogy segítsen egy vérző sebesült ellátásában. Rolf látta, hogy a férfi már halott és felismerte, hogy Freisler az. Néhány nappal később a Bonhoeffer-szülők egy megkésétt születésnapi ajándékkal eljutottak a Prinz-Albrecht-Straßéra. Ám ekkorra Dietrichet már elszállították Berlinből, és senki sem tudta, hogy hová...

Március 8-án a teljesen kimerült Hans így írt feleségének: „Mindenne, de mindenre rájöttek. El sem tudom képzelni, hogy ki árulhatott el bennünket... és hogy mindezt mikor mondta és

tette, nem érdekel.” Március 19-én átszállították egy berlini börtönkórházba, ahol Albrecht Tietze, egy humánus (és nemzetiszocialista-ellenes) katonaoorvos mindent megtett, hogy javítsa az állapotán, és közben összebarátkozott vele. Sok beszélgetést folytattak, amelyekre Tietze úgy tekintett, mint Hans szellemi végrendeletére.

Dohnányi elmondta: felismerte, hogy a rendszer a háború és a katasztrófa felé halad, és csak egy forradalom állíthatja meg, de „a tulajdonnal és befolyással bíró emberek korlátoltsága és gyavasága, és a legtöbb katonatiszt ostobasága minden erőfeszítést megghiúsított”; csak az olyasféle bátor munkásokban és fegyelmezett szocialistákban volt meg a képesség, hogy igazi ellenállók legyenek, akikkel Sachsenhausenben találkozott – „a szenvedés által megkeményített idealisták”, ahogy Hans jellemezte őket, az ő ellenállásuk volt a jövő utolsó reménysége.

Dietrich nem akarta, hogy az ő és Hans tapasztalatainak értelme elvesszen. Ahogy egy fiatalabb barátjának írta:

Felismerjük, hogy a világ Isten haragos és könyörületes kezében van... Túl későn tanultuk meg, hogy nem a gondolat, hanem a felelősségvállalás készsége a cselekvés fő hajtóereje. A te nemzedéked már egy új módon keresi majd a gondolat és a tett összefüggését.

A vég különféle módokon érte utol a két férfit.

Április 5-én Hitlernek újabb Zossen-aktákat mutattak meg. A felbőszült Führer elrendelte a Canaris-csoport tagjainak likvidálását, és a nemzetiszocialistáknak még a közelgő vereség miatti káosz közepette is sikerült az utolsó gyilkosságsorozatukat végrehajtani. Tietze, akit arra utasítottak, hogy szállítsa vissza Dohnányit a Sachsenhauseni táborba, elintézte, hogy Christine még egyszer, utoljára láthassa Hansot. A találkozót követően nagy mennyiségű nyugtatót adott be Hansnak, aki másnap, amikor „tárgyalására” sor került, még mindig a szerek hatása alatt állt és csak időnként volt

magánál, így nem kellett eltérnie az előre megírt ítélettel tartott látszattárgyalás minden megaláztatását. Április 9-én hordágyon vitték az ítélet végrehajtásának színhelyére, ahol felakasztották.

Dietrichet és a Gestapo más foglyait átszállították a buchenwaldi koncentrációs táborba. Április 3-án, amikor már a táborból is hallani lehetett az amerikai ágyúk dörgését, az örök kiválasztottak néhányat a foglyok közül és átszállították őket a délebbre fekvő flossenbürgi koncentrációs táborba, ahol a Gestapónak és az SS-nek a kapott parancsokat végre kellett hajtani; nem számított, milyen közel van az ellenség és ezzel együtt a saját vereségük. A hátborzongató utazás túlélőinek emlékezte szerint, Bonhoeffer végig nyugodt maradt, jelenléte biztatást jelentett a számukra.

Április 8-án Huppenkothen és felesége, más hivatalnokok társaságában megérkezett Flossenbürgbe. A bíró az út nagy részét tehervonaton utazva, az utolsó húsz kilométert pedig kerékpárral tette meg. Néhány fogoly arra kérte Dietrichet, hogy tartson nekik egy rövid vasárnapi istentiszteletet. Hitszónoklatának mottójául egy Ézsaiás idézetet választott: „Az ő sebeivel gyógyulánk meg.”⁵ Az aznap éjjel, a kerékpáron érkezett bíró elnöklétével megtartott rögtönítélő bírósági tárgyaláson Bonhoeffert, Canarist, Ostert és több személyt halálra ítélték; másnap kora reggel felakasztották őket. Dietrich az utolsó pillanatig megőrizte lélekjelenlétét.

Egyet biztosan leszögezhetünk: Hitlernek nem voltak nagyobb, bátrabb és csodálatra méltóbb ellenségei, mint Hans von Dohnányi és Dietrich Bonhoeffer. A két férfi és a hozzájuk legközelebb állók megérdemlik, hogy tiszteljék őket és megőrizzék az emléküket. Dohnányi nemes egyszerűséggel foglalta össze munkájukat és szellemiségüket: „azon az úton mentünk, amelyen a tisztességes ember jár, anélkül, hogy letértünk volna róla.” Néhányan végigmentek azon az úton – akárhová vitte is őket az.

(The New York Review of Books)

5 Ézs 53,5; Károli Gáspár fordítása.